

зобов'язаннях відшкодування шкоди суб'єкти ви- значаються тільки після завдання шкоди: особа, яка завдала шкоду, стає боржником, а потерпіла особа – кредитором [11].

Таким чином, наведені вище та інші характер- ні властивості зобов'язань відшкодування шкоди та

правовідносин, що виникають при завданні шкоди у випадку порушення договірних тощо зобов'язань, дозволяють достатньо чітко розмежувати зазначені правовідносини і зробити остаточний висновок, що вони мають лише зовнішні подібності, у той же час, відрізняючись низкою сутнісних ознак.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право України: Навч. посібник / Ю. В. Білоусов, С. В. Лозинська, С. Д. Русу та ін. — За ред. Р. О. Стефанчука. — К.: Наукова думка; Прецедент, 2004.— С. 402-403.
2. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга вторая: Договоры о передаче имущества. — М.: «Статут», 2000.— С. 29-33.
3. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга третья: Договоры о выполнении работ и оказании услуг. — М.: Издательство «Статут», 2002.—С. 49-51.
4. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга третья: Договоры о выполнении работ и оказании услуг. — М.: Издательство «Статут», 2002.— С. 235-236; Луць В. В. Контракты у підприємницькій діяльності: навч. посібник. 2-е вид., пере- роб. і допов. / В. В. Луць. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С.246-248.
5. Егорова М. А. Односторонний отказ от исполнения гражданско-правового договора. — М.: Статут, 2008. — С.475.
6. Антонов О. А. Строковый трудовой договор: проблемы забезпечення юридичних гарантій права на працю // Південноукраїнський правничий часопис. — 2006. — № 2. — С.163-167.
7. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України у 2 т. / За відповід. ред.. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2005. — С. 143.
8. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: Монографія. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — С. 182-187.
9. Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву. — Саратов, 1973. — С. 167.
10. Харитонов Е. О., Старцев А. В., Харитонova Е. И. Гражданское право Украины: Учебник. — Изд. четвертое. — Х.: ООО Одиссей, 2008. — С. 513-514.
11. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций. — К.: «Наукова думка», 1988. — С. 153 — 155.

IUS NATURALE TA IUS GENTIUM У РИМСЬКІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ: МЕТАФІЗИЧНІ Й СОЦІАЛЬНО-ЕМПІРИЧНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Рабінович С. П. – к. ю. н., доцент, старший науковий співробітник Львівського державного університету внутрішніх справ

Проблема статусу та співвідношення «природного права» та «права народів» (*ius naturale* та *ius gentium*) в римському праві вже неодноразово привертала увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників – філософів, теоретиків та істориків права [1, 238-264; 2, 71, 105-109; 3; 4; 5, 163-164; 6, 54-56, 62- 63; 43-47, 59-64; 7, 325-329; 26, 493-494]. Проте й донині зазначені питання залишаються дискусійними. Причинами цього є як суперечливість та недостатність бібліографічних джерел, так і, вочевидь, реальна багатозначність і певна невизначеність поняття природного права у римських юристів.

Водночас, як видається, розгляд зазначених проблем виходить поза межі історії права, оскільки безпосередньо торкається загальнотеоретичних питань про співвідношення між правом природним

(нині представленим насамперед уявленнями, від- носинами й нормами, що стосуються прав люди- ни) і так званими «загальновизнаними принципами міжнародного права», а також можливості пізнання природно-правових норм на основі порівняльного аналізу зарубіжних, в тому числі звичаєвих, право- вих систем та положень міжнародного позитивного права. У сучасній українській юриспруденції доклад- но розглядаються погляди середньовічних, новочас- них та сучасних юристів на означену проблему, тоді як відповідні позиції римських юристів залишаються недостатньо проясненими [8, 174-226].

Не претендуючи на остаточне розв'язання зга- даних питань, запропонована стаття має на меті ви- явити додаткові аспекти розгляду співвідношення *ius naturale* та *ius gentium*, за допомогою яких може бути дано теоретико-правове пояснення можливих спів- відношень між зазначеними нормативними система- ми, а також уточнено місце природного права серед джерел і складових римського права.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ. Розглядаючи співвідношення між *ius naturale* та *ius gentium* в

римській юриспруденції, необхідно відокремлювати наступні, пов'язані одне з одним, питання: а) як розуміли значення цих понять та співвідношення між ними римські юристи; аналізуючи погляди вчених-романістів з розглядуваної проблеми, слід враховувати вплив на її висвітлення тенденції модернізації античних підходів, тобто приписування римлянам поглядів, котрих дотримується сучасний дослідник; б) які чинники дозволяють пояснити можливий збіг чи розбіжності між *ius naturale* та *ius gentium* як соціонормативними утвореннями. Якщо перше питання стосується історичного доктринально-правового аспекту розглядуваної проблеми, то друге – її теоретичних та соціолого-правових аспектів. Водночас відповідь на перше питання є необхідною передумовою для з'ясування другого.

Слід погодитись із зробленим О.А. Підпригорою та Є.О. Харитоновим висновком про статус природного права як джерела (вочевидь, матеріального, змістовного – С. Р.) усього римського права [6, 44]. Водночас, на наш погляд, навряд чи достатньо обмежитись лише вказівкою на природне право як на одну зі складових (нарівні з цивільним, преторським правом і правом народів) юридичних витоків, підвалин римського права [6, 47]. Адже в даному випадку є суттєвою онтологічна різноякісність, неоднорідність названих явищ, котра, щоправда, не знайшла чіткого теоретичного відображення у працях римських юристів.

Розглядаючи зазначені співвідношення в рамках римського праворозуміння, слід враховувати притаманний йому синкретизм. За зауваженням В. С. Нерсесянца, *ius naturale*, *ius gentium* та *ius civile* виступають не ізольованими та автономними розділами права, а радше, «такими, що взаємодіють і здійснюють взаємний вплив, компонентами й властивостями, що теоретично виокремлюються в структурі реально діючого права в цілому» [5, 163].

КРИЗА ТРАДИЦІЙНО-ЗВИЧАЄВОГО ТИПУ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПРАВА ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ КОНЦЕПЦІЙ IUS NATURALE TA IUS GENTIUM. У III-II ст. до н. е. процеси політичного та економічного розвитку римської держави почали призводити до кризи традиційних форм соціальної регуляції, за якої виникала потреба державно-юридичної легітимації нових інтересів, які виникали з розширенням торгового обороту. За нових умов державно-юридична практика була змушена розв'язувати суперечності між консерватизмом юридичної форми та динамікою її соціального змісту.

Враховуючи інерційність суспільної нормативної психології, успішно виконати функцію легітимації соціальних норм могли ті концепції, які не

протиставлялись традиційній соціальній регуляції, а, натомість, так само як і остання, спирались на принцип «нормативної сили фактичного». За таких умов посилення на відповідність певних норм права деякій незмінній та всюдисущій «природі», «природному розумові», або «звичаяю всього світу» дозволяло представити процес правотворення як розпізнавання, виявлення вже існуючих нормативних положень. Водночас ідея загальної природи в її абстрактно-універсалістському значенні дозволяла легітимізувати процеси уніфікації соціонормативного простору [9], котрі супроводжували військово-політичну й культурну експансію Римської держави.

У розглядуваний період Рим «починає жити універсалістськими ідеями» [10]. До кінця Республіки соціально-утопічний образ «ідеального Риму» був ближче вже до образу «світової держави», котра об'єднала багато народів для їх же власного блага [11, 135]. При цьому космополітичні природно-правові ідеї стоїцизму успішно відігравали роль ідеологічного обґрунтування трансформації права замкненого традиційного суспільства в універсальне право багатонаціональної держави. На відміну від грецьких софістів та кініків, у яких природно-правові концепції ставали інструментом заперечення звичаєвих установлень, у римських юристів вони використовувались для раціоналістичної аргументації вибору й санкціонування звичаєвих норм інших народів.

З іншого боку, важливим фактором, що впливав на правотворення римських юристів класичної доби, став плюралізм правових (насамперед, звичаєвих) систем, які діяли на території імперії. Суспільно-політичні та економічні перетворення зумовили необхідність поширення дії римського права, окрім римських громадян, також і на інших суб'єктів, котрі за нових умов мали ставати й ставали активними учасниками господарських відносин. У своїй діяльності римські юристи «переробляли, перетворювали (асимілювали) право різних народів» [2, 9]. Зіткнення в судовій практиці юридичних звичаїв багатьох племен виявляло «розумну сутність» (П. Г. Виноградов) правовідносин, яка закріплювалась у позитивному праві.

Поряд із зверненням до природного права, посилення на загальнопоширені звичаї інших народів (*ius gentium*) використовувались римськими юристами для обґрунтування необхідності й доцільності норм, котрі становили зміст таких звичаїв (напр. D. XXIII. II. 63), ставали аргументом на користь вибору тієї чи іншої норми як такої, що є найбільш поширеною, або й загальноприйнятою. Положення, інтерпретовані як *ius gentium*, використовувались у нормотворчому процесі шляхом їх імплементації

до римської державно-правової системи шляхом так званого «санкціонування звичаю» або ж застосовувались субсидіарно за відсутності спеціальної юридичної норми (Inst., 1. 84-1. 86).

На відміну від традиційного й сакрально-релігійного типів легітимації, для яких зазвичай самодостатньою підставою виступає традиція сама по собі, *ius gentium* та *ius naturale* виявляли на ту чи іншу соціально-змістовну підставу юридичного рішення. Остання обставина вказує на появу якісно нового типу правової легітимації – раціоналістичного, який, на відміну від традиційного та харизматичного типів, спирається на логіку доведення, апелюючи до змісту тих чи інших поширених у суспільстві уявлень.

ПОНЯТТЯ *IUS NATURALE* В РИМСЬКОМУ ПРАВІ. Питання про розуміння римлянами *ius naturale* досі є предметом наукової полеміки [8, 68]. Правознавцями висловлюються досить обережні оцінки з приводу можливості отримання задовільної відповіді на нього. Ще в середині XIX ст. шотландський юрист Маккензі зауважував, що значення, котре римляни надавали *ius naturale*, «є дуже незначеним» [12, 47]. Сучасний російський правознавець Г. Г. Бернацький зазначає, що існуючі джерела надто нечисленні та непослідовні, аби на їхній основі можна було б висловити впевнене судження про те, як саме римські юристи II і III ст. розуміли природне право [13, 36].

На наш погляд, наявні джерела дають підстави для виокремлення кількох значень розглядуваного поняття, кожне з яких характеризує окремі аспекти останнього. Так, по-перше, природне право розглядається як всезагальний нормативний порядок, властивий усім колективам соціальних тварин, в тому числі й людським спільнотам (D. I. 1. 1). Таке розуміння природного права вказує на біологічні джерела соціальної регуляції і ґрунтується на нормативному образі природи, який знайшов відображення у римській літературі соціально-утопічного характеру. Так, Вергілій у «Георгіках» змальовує організоване за строгими законами життя бджіл у бджолиному вулику (IV, 51-227). Форми суспільної організації бджіл та мурашок мали особливе значення в доктринах стоїків (Сіс., Ас. II 38, 120), котрі здійснили суттєвий вплив на формування філософії римського права у процесі взаємодії римської та еліністичної культур. У другій пол. I ст. в Римі зростає популярність кінізму, який протиставляв неприродним соціокультурним формам людського життя безтурботне життя звірів та птахів. Такі мотиви присутні й у римській літературі II ст. (Максим Мирський, Лукіан, Плутарх, Клавдій Еліан) [14, 60-61].

Існування згаданого нормативного порядку відображає поняття природного розуму, яке виступає як виразом первісного ототожнення порядків буття і мислення [15], так і, зокрема, абстрактної знеособленості, пан-раціональності, котрі, за твердженням О. Ф. Лосева, були властиві «римському духу». Адже для римлян дійсність за своїм смыслом – це «лише розсудок», звідси й «натуральність розсудку і розумовість натурального» [10].

Зауважимо, що з урахуванням даних сучасної порівняльної етології твердження Ульпіана сприймаються не такими вже «ексцентричними» чи «сміхотворними», як це може видаватись на перший погляд [13, 36; 16, 29]. Розгляд біологічних програм, що лежать в основі людської поведінки, підтверджує, що цим програмам властиві свої цілі, котрі відповідають природному відбору, виживанню, біологічній адаптації. Принаймні частина наших т. зв. загальнолюдських норм моралі генетично бере свій початок у вроджених заборонах, які керували поведінкою наших пращурів, в т. ч. й долюдських [17, 113].

По-друге, в більш широкому аспекті значення поняття *ius naturale*, останнє позначає норми, існування та дія яких зумовлена не тими чи іншими суб'єктивними чинниками (волевиявленням народу чи окремих органів держави), а об'єктивною необхідністю, котра діє в тій чи іншій сфері відносин: «... будь-яке право створене угодою, чи встановлене необхідністю, чи закріплене звичаєм» (D. I. III. 40). При цьому може йтись як про біологічні та психофізіологічні, економічні, так і про духовно-моральні явища та процеси, закономірності яких виступають основою позитивного права.

Такий підхід торкається проблеми співвідношення свободи й детермінізму у правовому регулюванні. Відсутність жорсткого детермінізму у вказаних вище сферах зумовлює й певну неоднозначність відповідних наслідків. Окрім цього, моральна необхідність є якісно відмінною від необхідності емпіричної. Гносеологічними ж передумовами пізнання необхідного як деонтичного виступають моральні настанови відповідного суб'єкта. Тому будь-яке юридичне рішення, що обґрунтовується «природною необхідністю», неминуче виявляється більш або менш досконалим відображенням об'єктивних зв'язків, пізнаних суб'єктом вказаного рішення.

Відтак, якщо перше значення поняття *ius naturale* виявляє його античне джерело та сферу дії, то друге значення насамперед акцентує об'єктивність та безумовність як одну з визначальних властивостей природного права.

Третє значення розглядуваного поняття, котре, подібно до попереднього, також протиставляло *ius*

naturale відносності та умовності соціонормативних установлень, утворювало уявлення про принципи й норми, які є постійно добрими та справедливими (*bonum et aequum*, D. I. 1. 11) – інваріантна складова ціннісно-нормативної сфери, котра є основою її якісної визначеності й стабільності, розглядуваної в часовому вимірі. В цьому випадку наголошується на постійності ціннісних характеристик *ius naturale*. Таке розуміння виражає специфіку античного світосприйняття: за зауваженням Й. Міхаеля Райнера, поняття *constans* та *perpetua* є «відправними точками визначення в сенсі незмінності, передбачуваності, а відтак й однозначного заперечення сваволі...» [18, 553]. Основу такого природного права становлять приписи «жити чесно, не завдавати шкоди іншому (*alterum non laedere*), кожному віддавати належне йому» (*suum quique tribuere*, D. I. 1. 10. 1). У цьому разі природне право збігається зі змістом базових деонтичних приписів суспільної моралі.

У сучасній літературі обґрунтовується позиція, що в згаданому фрагменті *alterum non laedere* означає не абсолютну моральнісну максиму, а строго конкретний припис з приводу неприпустимих, з погляду римського суспільства, дій щодо співгромадян [19]. Таким чином, йдеться не про абстрактні й понадісторичні принципи справедливості, а, натомість, про соціонормативні засади, конкретний зміст яких у римлян суттєво залежав від місця особи в ієрархічній соціальній структурі.

Наведені вище значення поняття *ius naturale* ще не містили вказівок на ті соціальні форми, в яких міг втілюватись його зміст. У цьому аспекті важливими є ті випадки, коли природне право розглядалось як джерело емпірично даного *ius gentium* «права народів», зміст якого становили звичаєві принципи і норми, спільні для більшості народів античності.

У середині ХХ ст. російським дослідником В. Е. Грабарем було обґрунтовано положення, що в своєму первісному значенні, котре виникло ще за общинно-родового ладу, *ius gentium* у римлян охоплювало не приватно-правові норми (це значення *ius gentium* виникло значно пізніше), а положення, котрі нині відносяться до міжнародного публічного права (норми міжплеменних та міжродових відносин, «право війни та миру») [4, 38-39]. Однак у творах римських юристів, уривки з яких увійшли до *Corpus iuris civilis*, у більшості випадків наведений термін вживається вже в новому, приватно-правовому значенні, виникнення якого зумовлювалось вже згаданими соціально-історичними чинниками. Відтак, особливістю концепції *ius gentium* періоду класичної римської юриспруденції є належність норм *ius gentium* до внутрішньодержавного, а не міждержавного

права (за окремими винятками). Водночас, у римських юристів-класиків *ius gentium* за своїм походженням розглядається як загальнонародне, «всезагальне», приватне право – комплекс реально діючих норм, які вважалися спільними або ж домінуючими у правопорядках відомих римлянам народів.

Співвідношення *ius naturale* та *ius gentium* у римському праві. У романістиці представлені відмінні підходи до цієї проблеми. Однією з причин триваючих дискусій є те, що самих римських юристів мало цікавили суто теоретичні аспекти права, до яких значною мірою належить і розглядуване питання. З огляду на це вони, з одного боку, не прагнули встановити чітке співвідношення між *ius naturale* та *ius gentium*, (що було зроблено більш ніж через півтори тисячі років Ф. Суарезом) [8, 183-184].

Відомий російський історик М. О. Машкін вказував, що *ius gentium* як правові положення, «спільні для всіх народів», було створене претором переґринів у III ст. до н. е., але пізніше, в імперський період, воно зближувалось із «природним правом» [20, 351-354]. З огляду на це в історичній та в юридичній романістичній літературі ХІХ ст. іноді фактично ототожнювались римське *ius naturale* з *ius gentium* в значенні «загального закону» чи «звичаю всього світу» (Г. Нетельшип, Р. П. Кларк) [4, 19], «всезагального права» (В. Д. Дождев). Однією з причин такого ототожнення можна вважати те, що, як зазначає Ч. Санфіліппо, у більшій частині творів юристів класичного періоду «не зустрічається навіть сліду трихотомії *ius civile* – *ius gentium* – *ius naturale*. Лише в кількох місцях юстиніанового зводу *ius naturale* виникає як третій правопорядок, самостійний щодо двох інших [16, 28-29] (напр., D. I. 1. 6).

Водночас наявність особливих трактувань значеної проблеми в окремих фрагментах з творів римських юристів призводить до необхідності більш диференційованої оцінки розглядуваного співвідношення. Так, за зауваженням німецького романіста ХІХ ст. К. Брунса, римляни «ототожнювали в загальному обидва цих поняття *ius naturale* та *ius gentium*, хоча в деталях, наприклад, у відношенні обох цих прав до рабства, проводили між ними відмінність» [2, 71]. К. Брунс реконструював римські уявлення про природне право, тотожне *ius gentium*, виокремлюючи правовідносини, що однаково регулювались у всіх відомих римлянам народів: рабство, право здобичі (D. XL. 1. 5. 7), необхідна оборона (Sall., lug. 22), заборона шлюбів між низхідними (D. XXIII, 2. 68). К. Брунс вказував на поступове виникнення в римському праві «спекулятивного погляду, що *ius gentium* у всіх народів має субсидіарне значення нарівні з їх спеціальним *ius civile*. Наслідком цього було те, що

почали говорити й протилежно, а саме: те, що являє собою природне право, має діяти в усіх народів, хоча б емпірично ця всезагальна дія й не була доведена» [2, 71].

Відомий чеський романіст М. Бартошек вказує, що співвідношення між *ius naturale* та *ius gentium* у римлян залежить від аспекту розгляду *ius naturale*: у філософському та в загальноправовому смислі ці поняття були тотожними [21, 165]. Визнаючи слушність першої частини наведеного твердження, зауважимо й певну неточність, допущену автором в його другій частині: адже саме філософський аспект розгляду дозволяє виявити відмінності між зазначеними поняттями. Як видається, вимагає роз'яснення й вказівка на «загальноправовий смисл» обох понять. Окрім цього, питання про тотожність обох комплексів норм має розглядатись диференційовано стосовно співвідношень між їх джерелами та змістом.

Підставою для висновків про тотожність *ius naturale* та *ius gentium* у римлян слугують насамперед твердження юриста Гая, згідно з якими *ius gentium* вважається право, «котре поміж усіма людьми встановив природний розум, застосовується і захищається однаково у всіх народів і називається правом загальнонародним, немов би правом, яким користуються усі народи» (Inst., I. 1, III. 154a). Однак перед дослідниками, котрі підтримують зазначену позицію, постає завдання узгодити цитовані положення з поглядами Флорентина та Трифонино, які фактично засвідчують сприйняття рабства як протиприродного (*contra naturam*) соціального інституту (D. I. 5. 4. 1, XII. 6. 3, 13-14, 64). Окрім цього, недоліком наведеної позиції є й нівелювання значення усвідомлюваних римськими юристами (принаймні, в окремих випадках) відмінностей у джерелах походження *ius naturale* та *ius gentium*.

У літературі розмежування згаданих нормативних утворень ґрунтується на протиставленні ідеальної природи *ius naturale* та позитивної, «волевстановленої» природи *ius gentium*. Так, російський правознавець кінця XIX ст. К. М. Ярош, виходячи з розмежування *ius naturale* як ідеального «права в можливості» та *ius gentium* як права позитивного, вважав ототожнення римлянами *ius gentium* із *ius naturale* помилковим. Причиною ж згаданого ототожнення К. М. Ярош називав ту обставину, що універсальність дії норм *ius gentium* як позитивного права «немов би вказує на їх всезагальне, вище джерело, яким може бути тільки спільна для всіх людей, однакова природа» [1, 257]. К. М. Ярош визнавав *ius naturale* правом, на якому «дивно було би ґрунтувати претензію чи позов перед судом, але можна і потрібно звертати на нього допитливий, науковий погляд» [1, 254, 256]. Як

видається, характеристика, дана К. М. Ярошем *ius naturale*, привносить в останнє новочасну ідеалістичну інтерпретацію, не властиву для античного світосприйняття. Водночас беззаперечно вірним є погляд на *ius gentium* як на право позитивне (в розумінні позитивізму соціологічного).

Принципово аналогічною є й позиція іншого дослідника цього ж періоду – романіста В. В. Єфімова, котрий, визнаючи позитивний характер римського *ius gentium*, характеризував його як реалізоване, здійснене в житті природне право. Подібний погляд нині представлений і в українському правознавстві [25, 493].

На противагу *ius naturale*, яке, на думку В. В. Єфімова, являє собою в римському праві «найповнішу абстракцію», що існує незалежно від емпіричних проявів, *ius gentium* відрізняє практичність [22, 98]. Характерна властивість *ius gentium* полягає в його природності, котра могло вказувати на а) пряму логічну очевидність; б) вплив самих природних чи фізичних умов; в) обставини, невід'ємні від самої людської природи [22, 94]. Є прикметним обстоюване В. В. Єфімовим емпіричне розуміння природності, притаманної *ius gentium*, а також спроба діалектично пов'язати між собою обидві системи, інтерпретувачи одну з них як результат соціальної реалізації іншої. Втім, на наш погляд, запропоноване вище співвідношення між *ius naturale* та *ius gentium* є авторською інтерпретацією вже згаданого фрагменту Гая в дусі вчення Арістотеля про акт і потенцію.

З позицій сучасного правознавства пояснення збігу та розбіжностей *ius naturale* і *ius gentium* вбачається в наступному.

Для традиційних спільнот є притаманним набуття нормативного значення й звичаєвого оформлення типовими, загальнопоширеними суспільними відносинами [23, 41]. Саме ці властивості здатні надати об'єктивній реальності характеру природності як такої нормативної очевидності, що не потребує доказування. Звичай виявляється фактом, що обґрунтовує правову норму [3, 3-4; 23, 14, 41]. Цей соціально-психологічний механізм пояснює ситуації збігу положень *ius naturale* із *ius gentium* та можливість виведення норм природного права з права народів.

Так, наприклад, природність спільного користування повітрям, водою, що тече і морем з його берегами (D. I. VIII. 2. 1) зумовлюється, з одного боку, неможливістю індивідуалізації й привласнення частини природного об'єкта (очевидна матеріальна підстава норми), а, з іншого боку, правом народів (D. I. VIII. 5). В Інституціях Гая містяться твердження, які засвідчують поширені в античному світі (а

зрештою, не тільки в ньому) переконання народів та держав у справедливому характері своїх війн та уявлення про військове захоплення як належну підставу виникнення права власності (Inst., II. 69).

В окремих випадках Гай розглядає спільну частина права сучасних йому держав як форму вираження положень природного права: «згідно з правом майже усіх держав малолітні перебувають під опікою, оскільки відповідає природному праву, щоби той, хто не досяг повноліття, був під покровительством іншої особи» (Inst., I. 189). Вочевидь, у цьому випадку йдеться про положення, котрі складають *ius gentium*. Спільна частина права різних держав тут виступає як форма вираження *ius gentium* та *ius naturale*. На такій основі частина спільних для більшості народів звичаїв, а також норм права, спільні для більшості різних держав, фактично розглядались Гаєм як форма [22, 41] природно-правових положень всезагального значення.

Водночас у процесі суспільного розвитку існуюче звичаєве право могло поступово входити в суперечність з тими чи іншими вимогами суспільної необхідності [24, 356-357], котрі трактуються як природно-правові. Нетотожність понять *ius naturale* та *ius gentium* в одних випадках виступала як просте поняттєве відокремлення (наприклад, твердження юриста Павла, що «найм є природним та прийнятим у всіх народів контрактом» (D. XIX. 2. 1), а у виняткових ситуаціях – сягала ступеня антагонізму. З огляду на це в римській юриспруденції зустрічались положення, в яких *ius naturale* та *ius gentium* протиставлялись як «природа» та «установлення» (характерним прикладом є згадане вище ставлення юристів до інституту рабства). Філософською основою для такого протиставлення виступав стоїчний монізм. Так, Цицерон у діалозі «Закони» наводить низку аргументів на користь відмінності єдино справедливого природного права і закону від «всього того, що зазначене в постановках та законах народів» (I. XIV.42, XVI, 43, 44). З огляду на вказані обставини у працях окремих романістів зустрічається також і достатньо чітке розмежування *ius naturale* та *ius gentium* [25, 352, 363].

З позицій загальної теорії соціальної регуляції співвідношення *ius naturale* та *ius gentium* видається можливим відобразити також за допомогою запропонованого російськими суспільствознавцями В.І. Бакштановським та Ю. В. Согомоновим структуруванням деонтичного на сферу (порядок) «ідеально-належного», представленого етикою

(мораллю) як чистим буттям належного, та сферу «реально-належного», репрезентованого етосом та звичаями [26, 39].

ВИСНОВКИ. Таким чином, «юс натуралістичне» обґрунтування юридичних рішень виникає в римській юриспруденції поряд із посиланнями на *ius gentium* як особливий різновид раціоналістичної правової аргументації.

Однак якщо в першому випадку раціоналізм має уможлидний, філософсько-метафізичний характер, тоді як у другому – емпірико-соціологічний. Таким чином у римській юриспруденції відбуваються переходи від абстрактно-ідеалістичних інтерпретацій природного права (право, спільне для всіх живих істот; те, що є постійне добрим та справедливим) до інтерпретацій емпірико-соціологічних (зміст «права народів»; вимоги, що впливають з суспільної необхідності і деонтичний зміст яких визначає підхід, що може бути названий державницьким утилітаризмом).

За важливим спостереженням К. М. Яроша, поєднання вчень про *ius naturale* та *ius gentium* «утворило в римській науці права вельми плідну комбінацію: в цьому поєднанні філософсько-правова спекуляція й порівняльна юриспруденція укладають тісний союз». Завдяки такому поєднанню зміст природно-правових положень стає доступним для емпірико-соціологічних компаративістських досліджень, котрі на багато сторіч наперед задають напрямку розвитку методології розробки принципів та норм міжнародного права.

Тотожність *ius naturale* та *ius gentium* в окремих фрагментах творів римських правознавців, стосувалась лише змісту обох нормативних комплексів. При цьому в уявленнях юристів зберігалась відмінність у джерелах їх походження як установлень народів та права, «встановленого» природним розумом. Відтак у відповідних випадках потреби господарського обігу, позначувані римськими юристами як «природні міркування», можуть розглядатись як матеріальне джерело відповідних норм права, а *ius gentium* – як їх формальне джерело, як зовнішній вираз норм природного права.

Подальші дослідження означеної проблематики потребують встановлення більш детального співвідношення між реальним змістом норм позитивного права народів античності та змістом римського *ius gentium*, що могло б допомогти у вивченні взаємодії соціальних та політичних чинників у процесі формування понадетнічних державно-правових систем.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ярош К. Н. Идея естественного права. Часть I. «Естественное право» у греков и римлян. СПб., 1881.
2. Брунс-Ленель. Внешняя история римского права. — М., 1904.
3. Кипп Т. История источников римского права. — СПб, 1908.
4. Грабарь В. Э. Первоначальное значение римского термина *jus gentium*. Из научного наследия проф. В. Э. Грабаря // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. — Вып. 148. — Тарту, 1964.
5. Нерсесянц В. С. Учение о праве и законе в Древнем Риме // Право и закон. Из истории правовых учений. — М., 1983. — С. 128-173.
6. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право. К., 2003. — С.43-47, 59-64.
7. Якубовська Н. О. Давньоримське *jus gentium* як історичний попередник сучасного транснаціонального права (*lex mercatoria*) // Актуальні проблеми держави і права. — Одеса, 2004. — Вип. 23. — С.325-329.
8. Мережко А. А. История международно-правовых учений. — К., 2006. — С. 68-69.
9. Коптев А. В. Античная цивилизация // <http://ancientrome.ru/ius/index.htm>
10. Лосев А. Ф. История античной эстетики. том V, кн.2. Эллинистически-римская эстетика I-II веков / Сост., подготовка текста, общ. Ред. А. А. Тахо-Годи и В. П. Троицкого. М., 2002 // <http://www.deig.org/libr/?go=book&id=265>
11. Чернышов Ю. Г. Социально-утопические идеи и миф о «золотом веке» в Древнем Риме. В 2 ч. Ч. I: До установления принципата. — Новосибирск, 1994.
12. Маккензи. Римское право сравнительно с законами Франции, Англии и Шотландии. — М.,1864.
13. Бернацкий Г. Г. Естественное право в истории правовых учений: Монография. — СПб., 2001.
14. Чернышов Ю. Г. Социально-утопические идеи и миф о «золотом веке» в Древнем Риме. В 2 ч. Ч. II: Ранний принципат. — Новосибирск, 1992.
15. Додатковим етимологічним обґрунтуванням цього положення може слугувати припущення німецького правника XIX ст. Б. В. Лейста про походження та аналогічне значення римського *ritus, ratum, ratio, ratio, naturalis ratio* від давньоорієнтального *Rita*, що означало вічний світовий порядок людства, його життєвих і моральних відносин». Див.: Палиєнко Н. И. Учение о существе права и правовой связанности государства. — Х., 1908. — С. 20.
16. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права. Учебник / Под ред. Д. В. Дождева. — М., 2002.
17. Дольник В. Р. Непослушное дитя биосферы. Беседы о поведении человека в компании птиц, зверей и детей. — СПб., 2003.
18. Райнер Й. Міхаель. Право. Античність // Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера. — Львів, 2004.
19. Аксенова О. В. Принципы римского права // Вестник ТИСБИ. — 2007. — № 1 // <http://www.tisbi.ru/science/vestnik/2007/issue1/Low2.htm>
20. Машкин Н. А. История древнего Рима. М., 1947.
21. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения). — М., 1989.
22. Ефимов В. В. Лекции по истории римского права. — СПб., 1898.
23. Мальцев Г. В. О происхождении и ранних формах права и государства. — М., 2000.
24. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 25. — Ч. II.
25. Боголепов Н. Учебник истории римского права. пособие к лекциям. — М., 1907.
26. Денисов В. Н. Юс генциум // Юридична енциклопедія. — Т. 6. — К., 2004. — С.493-494.
27. Бакштановский В. И., Согомонов Ю. В. Этнос среднего класса. — Тюмень, 2000.